

Anonymus gesztájának egy különös helyéről

1. P. mester műve 21. fejezetének elején arról beszél, hogy Szabolcs vezér a Tisza mellett felépíttette Szabolcs várát. Majd így folytatja: „Tunc zobolfu et focíi fui de incolis t(er)re ad castrum illud multo ordinauerunt feruientes. q(ui) nunc ciuiles uocant(ur)”. A szöveg ugyan látszólag itt is a szokásos anonymusi stílusban folydogál, a befejező mellékmondat azonban, bár szerkezetileg teljesen szabályos, tartalmilag mégis elgondolkodtató feladványt rejt magában.

A probléma kulcsát nyilvánvalóan a *civiles* hordozza, aminek megközelítésében egyfelől az e kifejezésnek lényegében szinonimájaként használt *seruientes*, másfelől a kontextus adhat fogódzókat.

2. A *seruientes* a gesztában nemcsak az idézett szövegrészben fordul elő, hanem a 46. fejezetben is, ahol a Magiszter Árpád seregének Attila palotájában történt vigadozását írja le, és az ételhordók felszolgálásának felsorolási rendjében a *seruientes*-t a nemesek és a parasztok közé iktatja: „Fercula poc(u)la portabant(ur) duci et nobilib(us) in uafis aureis. *seruientib[us]* et rufticis in uafis argenteis”. Ez a hierarchikus minősítés — mutatis mutandis — a maga elnagyoltságában sem áll messze a XIII. század okleveles terminológiai használatától, aholis a *seruientes* (*regis, regales*) a királyi szolgálatban levő, katonai feladatokat is ellátó közsabadok rétegét jelöli (l. pl.: BOLLA ILONA, A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Bp., 1983.; MgTört. 1: 1151—2; Korai m. tört. lex. 599; MgLatSz. 2: 136). A 21. capitulum idézett szövege még közelebbről adja meg a *seruientes* anonymusi értelmezését: egyértelműen a Szabolcs várát környező terület lakosságából kikerülő, a várhoz szolgálatétel céljából odarendelt népségről szól.

A pontosabban értelmezett, 21. fejezetbeli *seruientes*-t a *civiles* terminus lényegében szinonimaként követi. E minőségében eléggé jól meg is felel az utóbbi terminus XIII. századi jelentésének: a királyi várszervezet szolgálatára rendelt, alkalmilag katonáskodó népesség, „várnép”, „castrenses”, akik nemcsak a várban, hanem főként a várszervezethez tartozó környéki településeken is laknak; korabeli használatára vö. pl.: 1214: „iobagiones et *civiles* Posonienses”, Udvariban, Jenőn, Taksonyban (CDES. 1: 76); 1219: „*Civiles* castris Borsod”, „*civiles* (et) iobagiones castris”, több helységben is (VárReg. 79.); stb.

Inkább csak filológiai érdekességképpen lehet arra utalni, miként adták vissza az Anonymusfordítók a *civiles*-t. SZABÓ KÁROLY (1860.): „kiket most *polgároknak* hívnak”, jegyzetben magyarázattal: „A vár szolgálatára rendelt polgárok (*civiles*) osztálya ... a várkatonaságát képező várjobbágyoknál alsóbb rendet képezett s várerődítési munkákra, a vár földjeinek művelésére, a várnak élelemmel ellátására volt rendelve” (Béla király... 33); — PAIS DEZSŐ (1926.): „akiket most *polgároknak* hívnak” (MAN. 52); — GYÖRFFY GYÖRGY (1958.), a teljes szövegben PAIS fordítását közli, de itt: „akiket most *várnépeknek* hívnak” (A m.-ok elődeiről... 113); — UŐ. (1977.): az előbbivel megegyezően (Helikon-kiad., a címben is PAIS fordításaként); — VESZPRÉMY LÁSZLÓ (1995.): „ezeket ma *várnépeknek* nevezzük” (A honf. korának írott forrásai, szerk. GYÖRFFY GY. 306).

Hogy a Magiszter a *seruientes* után mért emeli ki feltűnő ismétlésként, világos jelentésbeli azonosítással (*qui*) és a megnevezés külön hangsúlyozásával (*nominantur*) a *civiles*-t, annak nemigen látszik sem logikus, sem stiláris oka. Gesztájában igen sokféle társadalmi, hadi, birtokjogi stb. terminus technikust használ, általában a kor okleveles írásgyakorlatának megfelelő értelemben, de ezeket névi mivoltuk külön kiemelése nélkül, egyszerűen csak alkalmazza. E terminusok használatában még „sima” homonimikus ismétlésük sem fordul elő nála. Arra sem igen lehet gondolni, hogy a „nunc ... uocantur” — melynek szerepére alább, más oldalról még kitérek majd — a *civiles*-nek a *seruientes*-hez viszonyított kronológiai újdonságára akarna utalni, hogy vele a Mester a „modern” terminológiában való jártasságát akarná fitogtatni: a két kifejezés használata közt nincs lényeges időbeli különbség, sőt a *seruientes* első, kétségtelenül hiteles oklevélből való feltűntet csak 1217-ből lehet adatolni: (SZENTPÉTERY 1: 112; l. még Korai m. tört. lex. 599; MgLatSz. 2: 136).

Az sem valószínű tehát, hogy P. mester a *civiles*-t azért találta volna ily módon, hogy mint az ő korában használatos kifejezést a tőle honfoglalás korára vonatkoztatott *servientes*-sel állítsa szembe. Ilyesféle szembeállítás csak egy van gesztájában: „p(ri)mo castrum thoſu no(min)atum fuit. n(un)c u(ero) faruuar uocat(ur)” (21.), ennek azonban — mint másutt (Név és történelem 84 kk.) rámutattam — különleges, ide nem párosítható oka volt.

3. Feltehetően közelebb jutunk a Magiszter *civiles*-ének szerepéhez, ha annak „nunc ... vocantur” beágyazottságát, pontosabban e formula nála használt sajátos voltát tekintjük. Ha a ’most, a jelenben; mostanáig’ jelentésű határozó szerepét, amelynek a gesztában se szeri, se száma (*nunc, modo, nunc in presenti; usque nunc, usque ad presens, usque in hodiernum diem*) önmagában, a nevezés tényének említése nélkül tekintjük, azt láthatjuk, hogy a Mester ilyen időhatározót terminus technikusra vonatkoztatva sohasem alkalmaz, túlnyomórészt csak tulajdonnévre utalóan vagy egészen ritka kivételképpen, saját szövegformálása tárgyában használ, pl. „Nunc restat dicere...” (2.). Más vonatkozásban, a geszta keletkezése korának meghatározására a *nunc* szerepét I. KRISTÓ: ActaUnSzeg. 66 [1979.]: 45 kk.). — Ha pedig a nevezés verbális vagy nominális kifejezéseit (*dicitur, vocatur, nuncupatur, nominatur; nomine, nominatus, vocatus*) önmagukban, *nunc*-féle határozók említése nélkül tekintjük, a helyzet még egyértelműbb: ezek köznévi terminusokra sohasem vonatkoznak, egyedül tulajdonnevekre, ott viszont óriási mennyiségben.

Ezek után már nincs semmi meglepő abban, hogy amikor a jelenre vonatkozó határozószó és a megnevezés történését vagy tényét rögzítő nyelvi elem együtt szerepel a gesztában — azaz a minket érdeklő „nunc ... vocantur” formula a maga egészében jön elő —, a Mester ezt kizárólag csak tulajdonnév körítéseként használja, pl.: „ſilum magna(m) que n(un)c uer(tus) uocat(ur)” (50.); „ufq(ue) m(odo) n(un)cupat(ur) boſta” (47.); stb. Ehhez még tegyünk hozzá két fontos dolgot: egyrészt e formulák száma igen nagy, másrészt túlnyomó hányadukban helynevek szerepelnek bennük, pl.: *buduuar* (1.), *ecilburgu* (1.), *castrum ſunad* (11.), *ketelpotaca* (15.), *monte(m) t(ur)zol* (16.), *zerenche* (17.), *hymufuduor* (17.), *castru(m) zobolſu* (21.), *faruuar* (21.), *forum thoſu* (21.), *miſcoucy* (31.), *castrum urſuor* (32.), *caſu* (32.), *borſſed zouolvn* (34.), *mons zubur* (37.), *port(us) grecor(um)* (38.) stb.; a fentmaradó kettő is a latinban tulajdonnévnek számító népnévként: *dentumoger* (1.), *fobamogera* (45.) található a szóban levő formulában.

Ilyenformán a „nunc *ciuiles* uocant(ur)” *civiles*-e az anonymusi szövegben abszolút kivételként tartható számon.

4. A fentiek alapján nem kevés joggal következtethetünk arra, hogy a Magiszter *civiles*-e itt nem egyszerűen társadalmi népcsoportot, vagy legyünk óvatosabbak: nem csupán azt akar megjelölni. Ha tekintetbe vesszük azt is, hogy a tulajdonnevek, főként a helynevek körül megfejtéseivel, megjegyzéseivel, belemagyarázásaival, latinra fordításaival mennyiszor, mi mindent „eljátszik”, csak erősödhet a gyanúnk, hogy kifejezése mögött helynév vagy legalább az is rejtőzhet. Ha pedig ez így van, a bújtatott helynév aligha lehet más, mint a Szabolcs megyei *Polgár*.

Mire lehet ezt a gyanút alapozni, P. mesternek fentebb tárgyalt, önmagában is különleges, ugyanakkor célzatosnak látszó terminus-használatán kívül is? A terminus oldaláról kiindulva mindenekelőtt arra, hogy az ómagyar *polgár* szónak lényegében ugyanaz volt a korai, XIII. század eleji jelentése, mint amelyet Anonymus a *civiles*-szel — a megelőző *servientes*-t is beleszámítva — oly feltűnő módon talált gesztájában: ’vár szolgálatában álló népség, castrenses, burgenses’. A várhoz való szoros viszonyt mutatja a magyar szó német etimonja: kfn. *burgere*, hazai *purger* (I. MOLLAY: MNy. 1951: 28 kk., Uő., Ném.—magy. érintk. 444—5; EWUng. 1182); ugyancsak erre vallanak a *polgár* közszón alapuló más korai előfordulású *Polgár* helységneveknek: 1234/1243: *Palgar* (GYÖRFFY 3: 126, elpusztult, Heves m.); 1277: *Pulgar* (GYÖRFFY 2: 401, Polgárdi, Fejér m.); 1329: *Palagar* (CSÁNKI 2: 344, elpusztult, Valkó m.) kimutatható várkapcsolatai (l. még erre MÓDY GYÖRGY: *Polgár története* 47). Már TAGÁNYI KÁROLY (MNy. 1908: 454) helyesen emeli ki, hogy

az ómagyarban a *polgár* várnép-féle jelentése nemcsak közvetlenül a várban, hanem a vár körzetében lakó szolgálattevő népséget is jelölte. „A Szabolcs, Heves, Fejér és Valkó vármegyei *Pulgár ~ Polgár* helynevek úgy keletkeztek a német *purger* szóból, hogy egyes, újonnan telepített várföldek lakóit 'burgenses'-nek nevezték”; — mondja, szintén helyesen, MOLLAY (Ném.—magy. érintk. 445). Ugyanő a közszó átvételének korát legkésőbb a XII. század második felére teszi, s ezért korai újfelnémet jövevényeink közé sorolja (i. h.). Az e szóval alkotott, feltűnően korai és nyelvterületünk különböző részein felbukkanó *Polgár* helynevek alapján azonban az átvétel akár korábbra is tehető, s így szavunk ófelnémet eredetűnek is minősülhet. Mindenesetre P. mester idején e szó már nemcsak a literátus réteg nyelvében lehetett ismert, hanem a népi helynévadás tanúságaképpen szélesebb körben is.

Ha a kérdést kifejezetten a Szabolcs megyei *Polgár* helynév felől nézzük, mindenekelőtt világos, hogy a Magiszter idejében ez a helynév nemcsak létezhetett, hanem feltehetően már bizonyos múltra is visszatekintett. Első adata a Várad Regestrumban tűnik elő, 1229-ből: „Vñan de villa *Pulgar*” (355.). Hogy a Mester ismerte, az is jól valószínűsíthető, hiszen a Tisza Polgár körüli szakaszáról számos helynevet fölvesz (*Szabolcs, Himesudvar, Szerencs, Dorogma* stb.), sőt a Polgárral éppen szemközt a Tiszába jobbról ömlő *Héjő*-t is megemlegeti (31.). Mégis — a jelek szerint — közvetlenebbül Tisza balparti ismeretei inkább írásos (okleveles) anyagból vagy szóbeli értesülésekből származhattak, mint személyes tapasztalatból, amely utóbbi a jobbpartra valószínűsíthető.

Hogy Polgár helység egykor várhoz kapcsolt, esetenként katonáskodó szolgáltató nép települése volt, azt történetének kutatói több körülmény — régészeti leletek, környező helységek stb. — alapján következtetik. Vár-érdekeltségének megszűnt a XIII. század harmadik évtizede körüli időre tehető. Hogy a korai időkben s alkalmasint még Anonymus korában is mely várhoz tartozhatott, arra nincsenek, nem is lehetnek adataink, mert a kérdéses időre és területre e vonatkozásban sem rendelkezünk hiteles forrásokkal. (Polgár középkori történetére l.: MESTERHÁZY KÁROLY: *Polgár története*. Bp., 1974. 23 kk.; MÓDY GYÖRGY: uo. 41 kk.). A jelek azonban arra mutatnak, hogy ez a várhoz kötöttség Szabolcs vár szerepét helyezi előtérbe.

Szabolcs vára Anonymus idejében még korábbi jellegében, szerepében állhatott, pusztulása a tatárjárással kapcsolatos; a Mestertől való ismeretét bő megemlegetése (21. capitulum: „De Zobolfu”) is világossá teszi. Királyi vár volta nem kíván különösebb bizonyítást (korai nemzetségek szerepe e vidékről nem ismeretes); a vár jelentőségét — megyénévadó szerepéről nem is szólva — jelzi, hogy Szent László 1092-ben itt tart zsinatot; várispánjáról először 1213-ból szólnak adatok; egyházi súlyát 1235-től ismert főesperességi mivolta emeli ki (a vár és a megye történetére l. pl.: NÉMETH PÉTER: *ArchÉrt.* 1973: 167 kk.; KRISTÓ, A vm.-ék kialakulása Mg.-on 418—20). Szabolcs várszerkezetének állapotát, illetőleg a hozzá tartozó településeknek, birtokoknak a korábbi meg az Anonymus korabeli nevét vonatkozó okleveles anyag híján nem ismerjük; a százdi apátság alapítólevele ugyan 1067-ből említi a várhoz tartozó Vencsellőt (DHA., 184), de egyrészt az oklevél kora nem hiteles, másrészt e helység szerepeltetése csak ad hoc jellegű. Annyi azonban bizonyos, hogy Szabolcs vármegye legkorábbi területe a Tisza balparti széles sávja volt (ez a későbbi megyének csak egy része!), s főként Szabolcs várától dél és délkelet felé terült el, ugyanúgy, mint főesperessége (l. KRISTÓ i. h.). Ide pedig Polgár okvetlenül kezdettől beletartozott, alkalmasint az egykori várszerkezet részeként is. Szabolcs vára és Polgár között a kb. 45 km-nyi távolságot a tiszai összeköttetés még inkább lerövidítette, de későbbi oklevelek messzebből is emlegetnek szabolcsi várföldeket; tárgyunk szempontjából kronológiai okokból már nem meghatározó, de azért figyelmen kívül sem hagyható, hogy a Szabolcs és Polgár közt kb. félúton fekvő Tardosról (ma Tiszatardos) még 1275-ből is ilyen oklevélrészlet idézhető: „de uilla Turdos, que est iuxta Tijssciam, a iobagionibus castri nostri de Zobolch” (MonStrig. 2: 53).

5. P. mesternek mint cancellistának a számára tehát minden adott volt ahhoz, hogy Szabolcs várához Polgárt úgy kombinálja hozzá, hogy az utóbbi nevében kora egyik jellegzetes társadalmi

rétegének 'várnép'-féle jelentésű magyar elnevezését ismerje fel. Ehhez még csak az sem kellett föltétlenül, hogy a Polgárban lakók várszolgálati jellegéről akár saját kora viszonylatában, akár az előbbi idők viszonyainak ismeretében konkrét tudomása legyen: elegendő lehetett akár annyi is, hogy a helynév és a köznév azonossága, valamint a hely Szabolcs megyei volta s így Szabolcs várához való kapcsolata fantáziáját megragadja. Persze azért nincs kizárva éppen a polgáriak szabolcsi várszolgálatának az ő részéről konkrétebb múltbeli vagy jelenkori ismerete sem. Mint jól tudjuk, produkált a Mester fantáziája ennél sokkal komplikáltabb asszociációkat is.

Képzetele egyébként ugyancsak a 21. fejezetben, éppen Szabolcs várához kapcsolódóan más jelleggel is működött. A Szabolcs vár mellett fekvő, még a középkorban elpusztult *Ekölcs* helység nevéből (első adata 1219-ből: *Ekulch*: VárReg. 12.) alkotta meg *Ekölcs* szabolcsi várkapitány képzelt személyét. Ennek a dolognak tárgyunk szempontjából még két külön érdekessége is van: Ekölcs falut mint szintén Szabolcs vár tartozékát későbbi adat is igazolja (1284: ÁÚO. 9: 407), továbbá az anonymusi geszta azon szövegrésze, amely Ekölcs vitézről szól, éppen a *civiles*-t tartalmazó részlet után következik: „... ciuiles uocant(ur) et dimiffis ibi militib(us) sub quodam nobiliffimo milite no(m)i(n)e *eculfu*” (21.).

Még csak az volna hátra, hogy arról szóljunk: mért a *civiles* alá rejtve, a magyar *polgár*-t latinra fordítva adja meg P. mester *Polgár* nevét. Ennek többféle magyarázata is lehetséges: számos más magyar helynevet is latinra fordít; a *servientes* indukálja következő terminusa latinságát; a m. *polgár* jelentését akarja pontosítani, s így „tudományosságára” sokat adása készleti erre; annyi másszor megnyilvánuló játékos kedve, sejtető stílusa hívja elő a jelenséget; stb. Mindez azonban inkább találgatás, nyilván csak ő tudna rá valós feleletet adni. Az azonban egy megjegyzést végezetül mégis megérdemel, hogy a *polgár*-t mért nem *civis* (*cives* Pl.) megfelelővel fordítja. A *civiles* számára nyilván pontosabb terminus volta mellett azért nem, mert a Magiszter használatában más a *cives* jelentése: annyi mint „közönségesen” ’nép, népség, lakosság stb.’, s így a *populi, habitatores terrae, incolae, incolae terrae* stb. szinonimája; pl.: „*ciuef bulgaror(um) et macedonu(m)*” (45.); „in *ciuib(us) clemens*”, Szolta vezérről népéhez való viszonyával kapcsolatban (53.); stb.

BENKŐ LORÁND